

Dals onns da fundaziun al moviment democratic

Il svilup da la constituiziun chantunala en il 19avel tschientaner

■ La stad 1802, suenter la retratga da las truppas d'occupaziun franzosas, ha cumenzà en il Grischun ed en l'entira Svizra la davosa fasa da l'era helvetica. Apaina che Napoleun ha gi' diminuì sia pressiu sin la Helvezia ha l'opposiziun surpiglià il timun il settember/october 1802. Las partidas e gruppažiuns antihelveticas han cumenzà a restaurar las relaziuns e regenzas d'avant ils onns 1797/98. Quai n'è Bonaparte betg stà pront d'acceptar. Il november 1802 ha el ordinà a mintga chantun da trametter dus delegads a Paris per sa conferir cun el davart la reorganisaziun da la Republica helvetica e da ses chantuns. Il Grischun ha delegà il federalist conservativ Florian Planta e l'unitarist-centralist moderà Jakob Ulrich von Sprecher. Ils dus delegads èn turnads cun la nova constituiziun, l'Acte de Médiation dals 19 da favrer 1803.

A partir dal cumenzament da mars han ils organs helveticos fatg plazza a las novas regenzas ed administraziuns.

Ils 20 d'avrigl 1803 è il Cussegl grond, ch'ha remplazzà l'antieriura Dieta da las Trais Lias, sa reuni per l'emprima giada a Cuira. Quest act vala sco data da fundaziun dal chantun Grischun.

L'Acta da mediaziun dal 1803

Ils artitgels 1, 2, 5 ed 8 da la Constituiziun dal 1803 restaureschan las structures giudizialas ed administrativas d'avant il 1798: las Trais Lias, las dretgiras autas ed ils cumins. Dretgiras d'appellaziun vegnan prevedidas, dentant betg prescrittas. L'artitel 3 restituescha ils anteriurs dretgs da burgais e l'artitel 4 declera che mintga Grischun da 16 ensi fetschia part da la milissa chantunala.

L'artitel 6 definescha il nov modus da legislaziun sco er las funcziuns e competenzas dal Cussegl grond. L'artitel 7 ceda als trais chaus-lia l'executiva e declera ch'els vegnian tschernids sco antruras tenor Lia, dentant libramain e senza regard a privilegis. L'artitel 9 cumonda alianzas che periclitesschan l'unitad dal Chantun e che vegnan realisadas da cumins e Lias senza il consentiment dals chaus-lia e dal Cussegl grond. L'artitel 11 garantiescha las duas confessiuns, l'artitel 12 il liber commerzi e l'artitel 13 il dretg da cumprar ora il rest dals tschains feudals e da las dieschmas.

Il pass decisiv davent da la Veglia Republica e dal chantun Rezia ha furmà la regenza centrala a Cuira: quella cumpigliava l'executiva (Cussegl pitschen cun in represchentant per Lia) e la legislativa (Cussegl grond). Ils trais chaus-lia han survegnì in pais pli ferm ch'antruras, numnadamain quel d'ina regenza e betg mo d'in gremi puramain administrativ. Il Cussegl grond cumpigliava 63 commembers elegids, sco pli baud, dals 48 cumins. Fin il 1851 stuevan quels votar tenor l'instrucziun da lur cumins. Ils cumins èn bain puspè s'acquistads il referendum e cun quel il davos pled en dumondas da lescha. Els han percuter stui ceder al Cussegl grond il dretg da proponer talas midadas (dretg d'iniziativa).

La Constituiziun chantunala dal 1814

La Constituiziun chantunala dal 1814 correspunda en tut ils aspects centrals a quella da la mediaziun, la quala ins ha amplifigà ed adattà a las novas relaziuns. Innovaziuns: La centralisaziun è vegnida rinforzada cun ceder al Cussegl grond tranter auter il dretg d'eleger la Regenza e la Dretgira d'appellaziun e cun garantir il princip da paritad confessiunala en uffizis e cumissiuns chantunals (dus referendum, in catolic).

L'artitel 34 pretendeva in quorum da dus terz dals cumins per revisiuns cons-

Il moviment democratic è surtut vegni purtà da la publicistica e dals exponents giuvens da la partida liberala (maletg Andrea Bezzola).

stituzionalas. Quel avev'ins integrà sco reacziun sin il culp da stadi dal 1814, vul dir sin las tentativas dals reacziunaris d'abolir tut las midadas dals ultims decennis e da restaurar la Veglia Republica sco ch'ella aveva existì fin il 1798. Intendi oriundamain sco frain cunter tendenzas restaurativas, ha l'artitel però er impedi las sis emprovas da revisiun en il spiert dal moviment da regeneraziun svizzer (da tempra liberal-modernistic) interprendidas tranter il 1834 ed il 1850.

Tuttina ha il Cussegl grond pudì sviluppar durant quest temp sin divers champs in'activitad surprendenta e realisar diversas innovaziuns, e quai per part schizunt cunter veglia dals cumins: Aveva gia l'Acta da mediaziun dal 1803, a basa da l'artitel 10, pussibilità al Cussegl grond d'attribuir a sazez vastas competenzas executivas, è questa restricziun dal dretg da sancziun dals cumins anc creschida il 1814. Tenor l'artitel 8 furmava il Cussegl grond numnadamain l'autorità superiura en dumondas da l'administraziun dal chantun; talas pudeva el reglar en furma d'ordinaziuns parlamentaras, pia senza stuair sutmetter quellas als cumins (referendum).

Refurma da las dretgiras

In dals craps da stgarpitsch per ina nova Constituiziun chantunala eran las 100 dretgiras civilas e las 60 criminalas ch'avevan mintgina atgnas variantas da dretg. Las tentativas dal chantun Grischun dal 1814/20 da far urden cun quest virivari giuridic n'èn betg reussidas. Dapli ch'ina dretgira d'appellaziun civila e criminala per ester n'han ils vischins e cumins betg concedì al Chantun.

L'onn 1848 ha la Confederaziun survegnì ina nova constituiziun che furma la basa da la Svizra odierna. Quella constituiziun pretendeva da tut ils chantuns d'adattar lur dretg e lur constituiziun a las normas federalas. Las disposiziuns da la Constituiziun federala eran impegnativas per tut ils chantuns. Il 1850 han però ils cumins grischuns refusà duas giadas ina nova constituiziun chantunala.

Per betg periclità l'entira ovra da revisiun, ha il Cussegl grond sutmess al suveran l'emprim la refurma da las dretgiras. Il 1851 ha il suveran acceptà quella refurma sco er il dretg penal unificà, alura l'urden processual ed il 1854 integralmain la nova Constituiziun chantunala cun 58:8 plis. Il Cudesch da dretg civil dal 1861 ha encurunà l'ovra refur-

matorica. Davos quella stat Peter Conradin von Planta ch'ha inizià e dirigì decennis a la lunga refurmas sin tut ils champs.

La Constituiziun dal 1854 – il fundament dal Chantun modern

Il resultat principal dal 1851/54 è stada la naschientscha dal chantun Grischun modern en accord cun la Constituiziun federala. La nova Constituiziun chantunala dal 1854 ha manà a las suandantas innovaziuns e revisiuns:

1. Il sistem da decider tenor la maiortad dals cumins (ils total 66 plis) è vegnì midà en favur dal votum individual dals burgais maiorens.

2. Il Chantun è vegnì dividì en 14 districts da dretgira civila ed en 39 cumins cun ina dretgira criminala. La trinitad da las Trais Lias, fundadas il 1367, il 1424 ed il 1436, è vegnida dismessa en favur da l'unitad dal chantun Grischun renovà. Ensem cun las Lias èn er las dretgiras autas – las veglias unitads administrativas – svanidas. Quai è stà la fin dal federalissem extrem, ma betg il cumenzament d'in chantun memia pussant cun ina ferma regenza. Il nov urden territorial e giuridic è sa mantegnì 150 onns, malgrà las grondas faivlezzas.

3. Dals anteriurs vischinadis, aclauns e cumins èn naschidas betg main che 223 vischnancas politicas cun autonomia administrativa. Suenter quest excess da fragmentaziun communal en il 19avel tschientaner sa chattan las vischnancas pitschnas ozendi en in process da cooperaziun e fusiun.

4. Il dretg da vuschar communal han obtegnì be ils burgais da la vischnanca respectiva. Als Grischuns e Svizzers domiciliads han ins dà be il dretg da vuschar sin plaun chantunal e federal. Il 1874 ha il pievel svizzer acceptà la revisiun da la Constituiziun federala. Tras quai èn ils chantuns stads sfurzads da relaschar ina nova lescha da domicil. Questa lescha ha dà a mintga burgais svizzer domicilià ils dretgs da vuschar er en fatgs da vischnanca politica e da far diever dals bains da quella: gauds, alps ed auter pli. Als burgais han ins resalvà il dretg da recepier esters en il dretg da burgais e cedi l'administraziun e decisiun en connex cun il diever (be) dals bains da la vischnanca burgaisa. La separaziun tranter vischnanca politica e burgaisa n'exista dentant betg dapertut.

5. Ins ha stuì desister da relaschar ina lescha d'organisaziun da las vischnancas

e da definir exactamain la repartiziun da las competenzas tranter vischnancas e Chantun. Medemamain n'èn las pussanzas (legislativa, executiva, giudicativa) betg vegnidas separadas il 1854. Fin il 1894 èn plirs cussegliers governativs en uffizi stads il medem mument presidents dal Cussegl grond. Quai n'è dapi lura betg pli stà permess.

6. La Regenza chantunala sa cumpoiva er suenter il 1854 da trais cussegliers elegids per in onn. Quels na vegnivan dentant betg pli tschernids mo dals deputads da lur Lia, mabain da l'entir Cussegl grond. Els administravan cuminaivlamain il Chantun e s'occupavan surtut da recurs. Il sistem governativ odiern cun ses tschintg cussegliers governativs e departaments exista pir dapi il 1894. Restà è il sistem collegial, q.v.d. la moda da decider cuminaivlamain.

7. Il Cussegl grond è gia dapi il 1803 l'organ legislativ. El dumbrava l'emprim 66 commembers ed aveva dapli paisa ch'ils anteriurs «cussegls e cumins». Sias cumissiuns da sanità, da scola, vias e.a. eran realmain ils organs executivs ed avevan fin il 1894 l'influenza decisiva sin l'administraziun. Alura èn ellas vegnidas schliadas u integradas en ils departaments sco gremis da cussegliaziun e da controlla executiva.

Il moviment democratic

En ils chantuns Turitg, Berna, Lucerna, Soloturn, Argovia e Turgovia han ins mess ad ir vers la mesadad dals onns 1860 moviments da refurma democratics. La finala è er sa furmà en il Grischun in tal moviment, purtà surtut da vart da la generaziun giuvna dals liberals. La finamira era d'introducì il referendum per tuttas materialas legislativas, il referendum da finanzas, l'instrument da l'iniziativa e la lètg civila. Quest svilup ha er necessità il Cussegl grond e la Regenza dal Grischun da manar la discussiun davart in eventual'extensiu dals dretgs dal pievel en la constituiziun.

Ils 30 da zercladur 1869 ha il parlament sutmess als votants ina revisiun da la constituiziun che preveseva l'introducziun dal referendum obligatoric per midadas constituiziunals, da lescha e da contracts internaziunals sco er il referendum da finanzas obligatoric. Ma il temp per refurmas democraticas n'era betg anc madir, il project da votaziun è vegnì sbità cleramain. Il medem vala per ina segunda emprova da reverder la constitu-

ziun cun novs instruments democratics en il senn da l'emprima – er quella è vegnida terrada l'onn 1874.

La Constituiziun chantunala dal 1880

Dal temp da la culminaziun dal moviment democratic en il Grischun han radund 9000 burgais inoltrà il 1878 ina petiziun per introducì il referendum da finanzas. Cun acceptar il 1880 la nova constituiziun chantunala è entrà en vigur tant l'iniziativa dal pievel sco er il referendum da finanzas; en pli vegnan ils dus cussegliers dals chantuns elegids dapi alura dal pievel e betg pli dal Cussegl grond. Omaduas furmas d'iniziativa, tant quella da constituiziun sco er quella da lescha, pretendevan almain 5000 sutscriziuns valaivlas. La Regenza percuter è restada in'autorità collegiala da trais commembers, sulettamain la durada d'uffizi è vegnida prolungada sin dus onns.

Cun la Constituiziun dal 1880 han ins er dismess la cumpetenza dal Cussegl grond da relaschar ordinaziuns parlamentaras. Quest instrument che cumpara dapi il 1814 explicitamain en la Constituiziun (cf. survart) era daventà pli e pli impurtant en il decurs dals onns ed aveva manà ad adina dapli decrets autonomas dal parlament sin sectura sco las finanzas, la selvicultura, la scola, la sanità ed ils fatgs dals povers. Uschia era il deficit tant democratic sco er areguard il stadi da dretg daventà pli e pli grond – quai ch'ha segir furmà per blers in motiv d'acceptar la nova constituiziun che preveseva da sutmetter tut ils decrets impurtants als votants.

La Constituiziun chantunala dal 1892

Or dals circuls dal moviment dal pievel democratic – e faschond diever dals dretgs acquistads il 1880 – han stgars 5500 burgais inoltrà l'onn 1891 in'iniziativa per sbassar il dumber da sutscriziuns per l'iniziativa da lescha da 5000 sin 3000. A medem temp han ins pretendì che la Regenza (Cussegl pitschen) vegnia elegida dal pievel e betg sco fin qua dal Cussegl grond, d'abolir ils substituts governativs, d'augmentar il dumber dals cussegliers governativs da trais sin tschintg e da prolungar lur temp d'uffizi sin trais onns. La Constituiziun revedida ch'il Cussegl grond ha sutmess il zercladur 1891 als votants preveseva d'augmentar il dumber dals commembers da la regenza e d'introducì il sistem departamentale; persunter han ins, per motivs finanzials, proponì da desister da qua davent da la Cumissiun dal Cussegl grond.

Tar ina participaziun a la votaziun da bunamain 50 procent è la revisiun da la Constituiziun en il senn democratic vegnida acceptada d'ina gronda maiortad dals votants. Quest success è – sco gia ils onns 1880 – danovamain stà d'attribuir per ina buna part a la «garda giuvna» da la partida liberala che vegniva presidiada da quel temp da Felix Calonder, il cusseglier federal da pli tard.

Suenter las adattaziuns dal 1892 n'hai sur lung temp betg pli dà midadas fundamentalas areguard la cumparsa da la Constituiziun chantunala. Quai tant pli che la revisiun dal 1892 aveva manà a l'introducziun da l'instrumentari da la revisiun parziala per la Constituiziun chantunala. Ins è pia sa contentà bundant in tschientaner d'adattar, amplifitgar e variar l'existent. Pir il 2003 dueva il pievel puspè avair chaschun da votar davart ina constituiziun chantunala revedida totalmain.

La preschentaziun:
Dossier «Constituiziun chantunala».

Dapli infurmaziuns:
chatta.ch/?hiid=784
www.chattà.ch